

П.П.Ференш

ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОГЕНЕЗ І СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

Восхоплюючи етносоціальні й етнополітичні процеси в українському етносі в другій половині XIX - першій половині XX століть засвідчують про його входження в стадію новітньої української нації. Цей активний процес формування та розвитку української нації мав складний шлях, в якому можна виділити кілька етапів.¹

Активні зрушення у свідомості етнічних масивів обов'язково відбиваються на динаміці і структурі етносу. Це засвідчується суцільними рухами, повними культурними, політичними і соціальними орієнтаціями, загальною активністю етносу.

Такий підхід дає змогу глибше висвітлювати український національний процес, думачити його як націогенез. Націогенез сприймаємо як якісні зрушення у самосвідомості та самоорганізації етносу, який стає нацією. Якщо етнос не усвідомлює своїх політичних інтересів, то етнос-нація немає сформованих національних інтересів, а тому не здатний створити незалежну національну державу.² В період формування нації відбуваються такі етносоціальні і етнополітичні процеси, які насичують етнічну самосвідомість розвивають в активну національну. Національна самосвідомість ризичиться від етнічної активним державницьким спрямуванням. Тому стрижневим питанням національну є політична самоорганізація суспільства, а головним завданням стає здобуття незалежності та будівництво національної держави. Витворення та кристалізація відповідних суспільних ідей, поширення їх у суспільстві, практичне їх втілення, будівництво відповідних суспільних інститутів, формування та функціонування багатопланової професійної культури та ряд інших факторів є також важливими складовими націогенезу.

Для кращого методологічного розуміння даної проблеми варто проілюструвати підхід німецького філософа Фрідріха Гегеля, який твердить, що головний атрибут нації є національний характер, що трактуємо як менталітет та Імануїла Германа Фіхте, котрий кордонами нації обмежував кордонами суспільної мови та доводив, що найсуттєвішою ознакою нації є спільний дух.³

Якщо вищезначені теоретичні підходи застосувати до українських умов, то мусимо визнати, що прискорений процес українського націоформування та утвердження української національної самосвідомості відбувається на зламі XIX-XX століть.

Тоді українська національна свідомість стала таким активним дестабілізуючим чинником, яка задавала напрям суспільно-політичного процесу в усіх етнографічних землях українців. Доказовим свідченням цього процесу є поява українських державницьких доктрин, здійснених Юліаном Бачинським в "Україна ітдента"⁴, Іваном Франком в статті "По за межами можливого"⁵ та Миколою Міхновським в "Самостійній Україні"⁶. Українська національна самосвідомість актуалізувалася до найвищого рівня - національної ідеї, на реалізацію якої розгорнувся український національний рух, в який консолідувалися значні суцільні шари українського етнічного масиву. Національна самосвідомість стала масовою. Це, звичайно, хвилювало і дратувало метрополію, в склад яких входили українські етнографічні землі українофобів взагалі. Однак, українська національна самосвідомість стала поважним суспільним фактором, яку образно змалював О.Бонкало, котрий був одним із неприятелих поширення української національної ідеї на Закарпатті, але, як вчений, схопив її суть. Він писав, що кожен "... малорос (русин, рутен), який називав себе українцем, сниться про встановлення самостійної української держави"⁷. Подальші коментарі тут справді зайві.

Досліджувати конкретну проблему становлення української національної самосвідомості українців Закарпаття і український націогенез важко. Подібна проблематика та методологія розвитку таких проблем слабо розроблена. Теоретичні конструкції підходу потрібно пристосувати до умов історичного періоду та визначеного простору. Також важливо більш чітко конкретизувати складові націотворення та його подальшого націогенезу. Питання обов'язково треба розглядати в історичному взаємозв'язку на основі дійсних суспільних явищ і процесів, що мали місце в цьому краї та в Україні загалом.

Інтегрування українців Закарпаття в українську націю проходило суперечливо. Активно протидіяли цьому процесові як зовнішні так і внутрішні чинники. І все ж він проходив у Закарпатті дуже стрімко. Основні показники цього процесу припадають на міжвоєнне двадцятиріччя, тобто на дуже короткий проміжок часу з огляду на їх важливість та глобальність за своїми наслідками. Початком активного українського націогенезу на Закарпатті, пов'язаного із ростом національної свідомості, можна віднести до етапу проникнення в цей карпатський край українських національно-політичних ідей та українських культурних надбань, а також появи на теренах краю їх носіїв. Мова практично йде про зміцнення ядра етносу на мікрорівні,⁸

тобто виділення свідомих провідників української національної ідеї на Закарпатті. У часовому відтинку цей процес проходив від кінця XIX ст. - до завершення першої світової війни. Це дуже суттєвий момент, оскільки серед вузької частини закарпатської інтелігенції та активної громадськості відбуваються важливі орієнтаційні, аксіологічні зміни та загалом світоглядні зрушення, особливо у погляді на національну проблему. Ця група людей почала по-новому дивитися на перспективу національно-культурного буття, критично оцінювати його здобутки. Вони поступово сирійшали нові українські національно-культурні та ширші суспільні ідеї, які вже завоювали собі місце в сусідній Галичині. В умовах тодішньої угорської повністичної політики це ще не дуже проявлялось, але документально засвідчується. Саме ці національно-орієнтовані осередки проявляли суспільну активність по завершенню Першої світової війни. Вони вже не уявляли себе і своїх свідомість як українська. Вони вже не уявляли себе і своїх одноплемінників ні ідентифікаційно, ні політично, ні культурно поза межами цілої української нації та її устремлень. Про це яскраво було зманифестовано у ході суспільно-політичних подій в краї у 1918-1919 рр.⁹

Поглиблення українського націогенезу на теренах краю відбувалося вже після розвалу Австро-Угорщини. Цей процес був органічний і глибокий. Він проходив у багатьох напрямках. Найперш розглянемо площину ідей, які мали складну структуру, що відображали глибини, послідовність та багатоплановість суспільних дій. Це не було поверхове захоплення. Навпаки, українська національна ідея була пристосована до умов конкретних суспільних реальностей. На їх основі відбувалась кристалізація та вироблення похідних методологічних ідей, що мали завдання поглибити українську національну свідомість серед широких верств населення, наблизити українську перспективу взагалі та розв'язати проблему Закарпаття в системі української перспективи. Спільним знаменником всієї ідейної палітри було змагання за інтеграцію національно полієченого в угорської імперії закарпатського українського етнографічного масиву в українську націю. Під цей принцип підводилась вся ідеологічна база, від чим оглядом проходила вся суспільно-політична практика національно-свідомих і суспільно-активних мешканців краю у 20-30-х роках. Це виразно фіксується в багатьох політичних документах тієї пори. Особливо чітко це проголошувалося в "Платформі Закарпаття" Ореста Черемиського¹⁰. В тексті наголошувалося, що "Політична проблема Закарпаття не

має бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості ідеалів і завдань 45-мільйонної української нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить дати недвозначно зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки майбутнього всієї України лежать майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Отже, включити себе повністю в широко розгорнутий фронт всеукраїнських змагань. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття".¹¹

Показником активного українського націогенезу у 20-30-ті роки було не лише активне проникнення та сприйняття місцевими українцями українських національних ідей, аполітична і ширша громадська, культурна самоорганізація суспільства, його активна боротьба за реалізацію поставлених українських національних ідей. Протилежним процесом була величезна з боку офіційної державної влади Чехословацької республіки,¹² агентурних кіл Угорщини¹³, Польщі,¹⁴ російських емігрантських груп,¹⁵ денационалізованої, тобто маргіналізованої частини закарпатоукраїнського суспільства (русофільів). Утвердження української національної ідеї, української національної самосвідомості проходило в особливо жорстоких умовах. Зате кожні досягнення в політичній, освітній, літературній, мовній та інших площинах були особливо вартісні, позаяк не тільки поглиблювали українську національну самосвідомість, але й зміцнювали українську націю шляхом генерування нових суспільних елементів та цілих прошарків.

У прикінцевий період Першої світової війни та одразу по її завершенню українське населення краю розпочало активну політичну самоорганізацію шляхом утворення Народних Рад, які зманифестували національно-політичну орієнтацію українців нашого краю. "До соборної України" - такий головний політичний лозунг був цих представницьких структур.¹⁶ Найвищий прояв цього національного пориву зафіксовано на Всенародному Конгресі українців Закарпаття, що відбувся у Хусті 21 січня 1919 року,¹⁷ та Гудульській Республіці.¹⁸ Ці політичні явища яскраво засвідчували, що український націогенез на Закарпатті не знаходився в нульовій точці. Факт існування політичного руху вже є показником певного ступеня національного розвитку.

Цей перший великий порив національної волі у наступні роки був трохи приглушений. Однак тенденція української суспільної самоорганізації продовжувала діяти далі. Ця самоорганізація постійно

посилювалася, набиравала нових якісних рис. Суспільна самоорганізація українців диференціювалася у кількох важливих напрямках. Українці висловили низку партійних угруповань. Серед них найбільш послідовно діяла Руська Хліборобська партія, згодом перейменована в Християнську Народну партію, якою керував А.Волошин. У 30-х роках в Закарпатті активізувалася ОУН. Загалом тоді тут діяло кілька впливових українських суспільно-політичних організацій, які напередодні утворення Карпатської України зуміли реорганізуватись і утворити один український консолідований блок, що на час виборів до Сейму Карпатської України отримав назву Українське національне об'єднання (УНО)¹⁹. Політична лінія закарпатських політичних середовищ була зрілою і гнучкою. Головні зусилля були спрямовані на пристосування української справи, української ідеї до крайових політичних ситуаційних обставин. До того ж українські політичні лідери зуміли розбудувати і мережу фінансового забезпечення української справи - Підкарпатський банк, кооперативи, позичкові каси та інші структури.²⁰ Ідея здобуття політичної автономії в рамках Чехословацької Республіки була не тільки метою, але й засобом, який неодмінно позитивно мав вплинути на зростання національної свідомості українського населення Закарпаття, на українське національно-політичне обличчя цієї "terra incognita", на хід українських національно-політичних справ загалом. Резонанс був би невідминний в усіх українських землях. Тому така політична лінія була цілком зрілою. Наявність організованих політичних середовищ на етнічній основі із всезростаючою політичною лінійкою радикалізації національних вимог є доказом проходження серйозних нагнотворчих процесів.

Окремим напрямком проходила громадсько-просвітницька самоорганізація. Найбільш широко представлені "Просвіта",²¹ молодіжні організації "Пласт"²², "Січ"²³, "Союз Підкарпатських Студентів" - організована структура українських студентів, які навчалися в університетах Чехословацької Республіки²⁴. Ці організації, особливо "Просвіта"²⁵, мали широко розбудовані мережі осередків та інститутів по всьому Закарпаттю. До того ж варто нагадати про освітні заклади: школи, гімназії, учительські семінарії та Мукачівську торгову академію, які були кузнями національно-свідомих кадрів²⁶. У краї українські партії зуміли налагодити і видавничу справу, випускали українські періодичні видання²⁸. Значайно, ця робота йшла з великими труднощами і зусиллями, але творча енергія національно пробуджених українців була сильнішою.

Така діяльність різних структур українців Закарпаття у 20-30-х роках ХХ ст. підтверджує вище висловлену тезу про дуже швидкі націоналізаційні, націобудівничі процеси, що проходили в цьому закутку нашої землі, що віками була політично і адміністративно відокремлена від основного українського етнічного масиву.

Для висвітлення проблеми українського націоналізму в Закарпатті, процесу інтеграції закарпатськості етнічного елемента в українську націю, як сутнісного елемента загальноукраїнського націоналізму, слід розглянути і його складові, бо в ті роки відбувалися дуже глибокі за змістом і за наслідками суспільні явища і процеси. Практично було здійснено перебудову самої суті етнічності українців крізь її стану етнічного до стану національного. У цей період були змінені і ключові параметри: громадський менталітет²⁸, національна самосвідомість, самоідентифікація, онтологічні, аксіологічні, орієнтаційні чинники. Тому варто ще раз зосередитися на цій глибокій зміні суспільної орієнтації. Справді, ідеологія того часу на Закарпатті була дуже просякнута національними мотивуваннями, а сама ідеологізованість суспільства надзвичайно високою. Його лейтмотивом був активний рух закарпатськості до національної тотожності. На шляху до природної, тобто української національної тотожності було багато перешкод. Дололи їх не об'єктивним чинником суспільних процесів, а організованістю українських сил та єдністю дій провідних особистостей.

Одним із найважливіших напрямів суспільної боротьби були змагання за національну душу пересічного закарпатця, тобто за перебудову та зростання національної самосвідомості краю. Ворожі чинники, навпаки, прагнули придумати, дезорієнтувати національну свідомість русинів-українців²⁹. На вирішення цієї проблеми були кинуті всі сили національно-свідомих елементів. А ті що прозріли, також включалися в цю боротьбу. Вона проходила у кількох напрямках: виданні наукових публікацій, публікації агітаційних матеріалів, просвітницьких заходах на майдані, масових громадсько-політичних заходах і т. ін. Масові походи, фестивалі, виховна діяльність пласту, лекційна активність просвітницьких активістів, діяльність сільських аматорських груп, вчителів, викладачів та цілих освітніх закладів - все це було підпорядковано меті пробудження та розширення осягів української національної свідомості місцевого населення³⁰.

Не дивлячись на те, що закарпатським українцям згідно Чехословацької Конституції 1920 року було дозволено означати себе лише "русинами", українська національносвідомі громадянська країна

почала пропаганду за зміну старої української етноназви (етноніму) "русин" на нову національну - "українець". Михайло Брадлайко з цього приводу писав у 1931 р.: "Фактом є, що наш народ задержав свою стародавню назву русин, а яко прикметник з того уживає слово "руський", "русак", "русаке", але ця назва нині вже не є відповідною. Іменно назву "руський" присвоїли собі і уживають великороси, або москалі, а ми не москалі. Тому треба і нам поволі перебрати назву "українець, український". Се назва стара і добра. Она вже дуже давно уживалася на деяких територіях нашого народу. Ми повинні сю назву прийняти і ужити для точнішого означення нашого народу тому, бо її прийняли нації браття всюди за Карпатами і увесь майже цілий культурний і науковий світ"³¹. Це була важлива лінія національного наступу, яка завершилася перемогою. Спроба на початку 90-х років певними політикодержавними колами в Закарпатській обласній Раді реабілітувати стару назву "русин" для означення теперішнього населення краю зазнала повного фіаско.

Русинами записалося по цій області лише близько 50-ти закарпатців³². Це ще раз підтверджує, що процес українського націогенезу в 20-30-х роках був глибокий, повнокровний і всеохоплюючий.

Дуже гостро у 20-30-х роках ХХ ст. стояло мовне питання³³. Деструктивними силами штучно роздмухувались мовні протиріччя з приводу вживання офіційної літературної мови для закарпатських українців. В активній протидії перемогу було здобуто і на цьому важливому відтинку. В Карпатській Україні в 1938-1939 рр. українська мова утвердилася в усіх сферах життя і була закріплена юридично Сеймом 15 березня 1939 року як державна³⁴.

Розгортання мовної боротьби в Закарпатті у 20-30-х роках ХХ ст. проходило на ґрунті боротьби національно-культурних орієнтацій. Суть цієї боротьби - визначення, яка національна культура буде функціонувати в краї. Національний провід українців краю це питання глибоко розумів і тому в галузі культури ніяк відверту соборницьку політику: "...ніколи не перестали і не перестасмо проголошувати нашу культурно-національну і етнографічну єдність з цілим українським народом"³⁵. Всеукраїнська культурна скарбниця стала для українців Закарпаття функціональною. Біляже того, закарпатські українці у 20-30-ті роки активно включились в процес культуротворення на українській національній основі. Чого тільки варті літературний ренесанс означених років³⁶, який виіс істотно художню цінність в скарбниці загальнонаціональної української культури.

На кінець 30-х років означені вище українські фактори стали домінуючими у суспільстві. В одних це викликало радість, в інших - роздратування і злість. Але суть в іншому. Відбулась глибока інтегративна перебудова закарпатоукраїнського суспільства, його поступове влиття в українську націю. Це був не асиміляційний, а консолідаційний процес. Він проходив в умовах, коли всі українські землі були окуповані чужоземцями, в умовах відсутності власної держави. Він був творчим надобудівничим процесом, який проявив свою силу українського життєстверджувального вітального духу. Він вартіи значення та може і практичного застосування в сучасних умовах до регіонів України, що зазнали сильних асиміляційних впливів, русифікації³⁷.

Інтеграція закарпатських українців в українську націю не звалась лише до розширення географічних кордонів нації. Це був не простий кількісний, а якісний процес. Нація українців із поширенням географічних меж на Закарпатті набула нових властивостей і можливостей. Зросли її геополітичні осяги та культурні можливості. Вся нація стала більш динамічною і життєдатною. Яскравий приклад цьому - державницькі змагання українців Закарпаття у будівництві української держави за формою, змістом і духом - Карпатської України 1938-1939 років. Це був найвищий прояв української національної свідомості і свідчення рівня національної інтеграції. Карпатська Україна будувалась на чітких національних засадах, будувалась як національна, а не як територіальна, будувалась як перший осередок української державності.³⁸ Цілий світ дізнався, що українська державницька воля не згасла, що український народ - це нація. Груба агресія Угорщини перервала благородні плани закарпатців. Попри всю трагічність Карпатська Україна виконала величезну роль. Вона доказала світові, що українська державна ідея не вмерла, що українська нація жива, внесла вклад у справу продовження українських національно-визвольних змагань³⁹. Це ще раз підтвердило консолідацію закарпатських українців у складі української нації. У 1938-1939 роках на цьому клаптику української землі реалізувались українські політичні плани, українська політична воля, тому націоінтеграційний процес на Закарпатті став часткою загального українського націогенезу. Тут справді доцільний вислів Гегеля про те, що спільний дух є найсуттєвішою ознакою нації⁴⁰. І, мабуть, політичному об'єднанню українських етнографічних земель передувало національне у її метафізичній дійсності. Українська нація, розділена у ХХ столітті державними кордонами, консолі-

дувалися і прямували до єності державності, до духовної і територіальної єдності.

У період Карпатської України закарпатські українці за образним висловом В.Гренджі-Довського, цілковито позбулись "м'якого рутенства"⁴¹. Доказом цього був героїзм і жертвоність сільських стрільців Карпатської Січі в обороні молоді української держави. Масовий ентузіазм населення та політична підтримка ним уряду, а далі обрання УНО до Союзу Карпатської України, героїзм, емоційне піднесення, свідчили про утвердження української національної свідомості серед людної краю⁴². За двадцять років напруженої національно-визвольної праці були подолані впливи малосвідомих маргінальних частин суспільства, відкритих агентурних та ренегатських груп. У 1938-1939 роках увесь український світ зупинив подих і зосередив свій погляд на Карпатській Україні. Це свідчило про те, що на той час Закарпаття стояло в епіцентрі українського світу⁴³. Це яскраве національно-політичне дійство має підстави говорити про появу на українській орбіті ще одного політичного середовища, яке за історично короткий проміжок часу перетворилося із ядра стосунку на мікрорівні до макrorівневого ступеня, стало чинником усієї української нації, її національних змагань. Національні змагання закарпатських українців 20-30-х років ХХ ст., а особливо тріумфальні і одночасно трагічні події Карпатської України мобілізували національні почуття і національну свідомість, стали консолидуючою силою, яка поставила завдання наступним поколінням. Означені історичні явища виявили спонукальну силу для наступних національних поривів, зокрема, українського національного відродження в другій половині 80-х - початку 90-х років в новітній історії України⁴⁴.

Підсумовуючи проблему становлення української національної свідомості українців Закарпаття і український націоналізм, наголосимо, що перші прояви українського національного пробудження тут сягають кінця ХІХ століття. Якісні зрушення відбуваються у ході революційних подій 1918-1919 років та у 20-30-х роках ХХ ст. Найвищим етапом утвердження загальноукраїнської національної свідомості стали події, пов'язані з утворенням та розбудовою української держави - Карпатської України. Саме в цей пору відбулась інтеграція українців Закарпаття у складі української нації, саме тоді вони перейняли загальнонаціональними болями, інтересами і устремліннями.

1. Тивошар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - Ужгород, 1995. - С.82, 102-104; Залізняк Л. Про українську націю та національну ідею // Всеукраїнське наукове та професійне товариство імені Миколи Міхновського. Бюлетень товариства. - 1998. - № 4. - С.74.

2. Залізняк Л. Названа праця. - С.72.

3. Михальченко М., Шамчук З. Україна доби межархася. Близькість убожество куртизанів. - Дрогобич, 1998. - С.46.

4. Бачинський Ю. Україна ірредента // Життя і слово. - 1895. - Ч. 4. - С.481.

5. Франко І. Поза межами можливого // Зібрані твори У 50-ти томах. - К., - Т.45. - С.276-285.

6. Міхновський М. Самостійна Україна. - Лондон, 1967. - С.13-29.

7. Bonkáló S. A Rutének (Ruszinok). - Budapest, 1940. - с.179.

8. Свух В.Б. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991р.)". - Ужгород, 1993. - С.214.

9. Стерчо П. Карпатсько-українська держава. - Львів, 1994. - С.17.

10. Химинець Ю. Закарпаття - земля української держави. - Ужгород, 1991. - С.54.

11. Там само. - 54-55.

12. Ференц П. Основні аспекти державної політики Чехословаччини у ставленні до української проблеми на Закарпатті // Визвольний шлях. - 1998. - № 11. - С.1489-1495; Худянич В. Карпатська Україна в системі міжнародних відносин: Схід-Захід // Матеріали міжнародної наукової конференції "Карпатська Україна - пролог відродження української держави" (Ужгород, 11-12 березня 1994 р.). - Ужгород, 1995. - С.171.

13. Росоха С. Союз Карпатської України. - Львів, 1991. - С.16.

14. Стерчо П. Названа праця. - С.33; Росоха С. Названа праця. - С.33.

15. За рідне слово. Полеміка з русофілами. Частина перша. - Ужгородське товариство "Просвіта". - 1990. За виданням 1937 р. - С.6; Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). - Ужгород, 1994. - С.77.

16. Сергіїчук В. Українська соборність. - К., 1999. - С.394.

17. Протокол всенародних зборів у Хусті про ухвалу возз'єднання з Україною // Сергіїчук В. Українська соборність. -

- С.401-406; Брецько Ф. Бажаємо позз'єднатися з Україною і жити з українським народом // Календар "Просвіти" на 1994 рік. - Ужгород, 1994. - С.36-39.
18. Піпаш В.В. Гуцульська Республіка - предтеча Карпатської України // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.) - Ужгород, 1993. - С.413-419; Клочурак С. Промови та статті // Мупшика М. Ліцар волі. - Ужгород, 1995. - С.138-142.
19. Росоха С. Названа праця. - С.24-25.
20. Довгей В. Прометей Карпатської України // Державність. - 1996. - № 3. - С.17.
21. Федака П.М. Товариство "Просвіта" і духовне відродження краю. Доповідь на установчій конференції крайової "Просвіти" 23 грудня 1990 року // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства "Просвіта". - Ужгород, 1991. - С.13; Він же: Товариство "Просвіта" і національно-культурне відродження Закарпаття // Календар "Просвіти" на 1995 рік. - Ужгород, 1995. - С.25-34.
22. Пап-Пугач С. Півстовий альманах з нагоди п'ятдесятиріччя українського пласту на Закарпатті 1921-1971. - Рим, 1976. - С.12.
23. З громадського життя на Підкарпатській Русі в 1934 році // Календар "Просвіти" на рік 1935. - Ужгород, 1934. - С.40; Польові матеріали автора. Записано П.Ференцом у Радівському районі Закарпатської області. - С.33-34.
24. Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. - Ужгород, 1991. - С.30.
25. Самойлович Ю. Визначний ювілей // Пчілка. - 1930. - № 10. - С.271-278; "Просвіта" в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934 р.). // Календар "Просвіти" на рік 1935. - Ужгород. - С.33-38.
26. Небесних П. Роль гімназій у піднесенні культурного і освітнього рівня українців Закарпаття // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). - Ужгород, 1993. - С.336. Він же: Українська мова в гімназіях, учительських семінарах і торговельній академії Закарпаття в 1919-1938 роках // Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року). - Ужгород, 1993. - С.243.

27. Габор В.В. Закарпатська україномовна преса 20-30-х років XX століття у контексті національного відродження краю. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. - К., 1997. - С.5-18.
28. Тиводар М. Закарпаття: Народознавчі роздуми. - С.130.
29. Ференц П. Названа праця. - С.1492.
30. Срібна земля радєс // Золотий колос. Календар на рік 1938. - Львів, 1938. - С.126.
31. Брацвайко М. Народний перепис // Календар "Просвіти" на значний рік 1931. - Ужгород. - С.62.
32. Балага Ю. Політичне русинство і будівництво Української держави // Українські проблеми. - 1996. - № 2. - С.71.
33. Пайкоп О.М. Мовна боротьба на Закарпатті 20-30-х років XX ст. // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року). - Ужгород, 1993. - С.251-259.
34. Закон ч.І, ухвалений Союзом Карпатської України // Росоха С. Названа праця. - С.30.
35. За рідне слово. Полеміка з русофілами. - С.75.
36. Мишанич О. "Карпаторусинство": його джерела й еволюція у XX ст. - Відродження, 1992. - С.45.
37. Ференц П. Слідами передвиборних програм // Українські проблеми. - 1994. - № 4/5. - С.6; Тиводар М. Закарпаття: Народознавчі роздуми. - С.75; Він же: Вивчення народної культури: сучасний стан і завдання // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства "Просвіта". - Ужгород, 1991. - С.57-59; Довгей В. Передмова до другого видання проф. Петра Стерча "Карпатоукраїнська Держава" // Стерчо П. Названа праця. - С. XV-XVIII.
38. Худаняч В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938- 1938 років // Календар "Просвіти" на 1994 рік. - Ужгород, 1994. - С.60.
39. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідея. - Дрогобич, 1994. - С.125.
40. Михальченко М., Самчук З. Названа праця. - С.46.
41. Гренджа-Донський В. Ще б'ється хлопці // Твори. - Ужгород, 1991. - С.154.
42. Верещ М. Карпатська Україна (1938-1939 рр.) // Календар "Просвіти" на 1994 рік. - Ужгород, 1994. - С.56.

43. Худянич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 років. - С.62.
44. Стенико М. Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи. - К., 1998. - С.81.